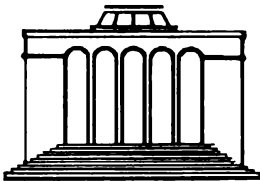

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

**ՀԱՅՈՂ ԳԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՒԼԸ ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ՄՏՔԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ
(XIX Դ. ՎԵՐԶ - XX Դ. ՍԿԻՉԲ)**

**Ակադեմիկոս
Հրանդ Ավերիսյանի հիշատակին**

**ACADEMIE DES SCIENCES DE LA
REPUBLIQUE D'ARMENIE**

INSTITUT D'HISTOIRE

VARUZHAN POGHOSYAN

**LA PREMIERE ETAPE DU GENOCIDE
DES ARMENIENS A TRAVERS LE PRISME
DE L'HISTORIOGRAPHIE ET DE LA
PENSEE PUBLIQUE FRANÇAISES
(FIN DU XIXe – DEBUT DU XXe SIECLES)**

EREVAN 2005

LES EDITIONS "GITOUTIOUN"

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՒԼԸ ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ՄՏՔԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ
(XIX Դ. ՎԵՐՉ – XX Դ. ՍԿԻՉԲԸ)**

**ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն 2005**

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

Պ 797

Հրատարակվում է պետական աջակցությամբ

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պ 797 **Վարուժան Պողոսյան**. Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը
ֆրանսիական պատմագրության և հասարակական մտքի գնահատմամբ
(XIX դ. վերջ – XX դ. սկիզբ), Ե., «Գիտություն» հրատ., 2005, 272 էջ:

Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ առաջին անգամ
հեղինակը ձեռնարկել է XIX դարի վերջի – XX դարի սկզբի ֆրանսիական
պատմագրության նվաճումների և ելևէջների համակողմանի ուսում-
նասիրությունը՝ ցեղասպանության առաջին փուլի՝ համիդյան կոտորած-
ների պատմության գնահատման ասպարեզում: Մենագրության մեջ
քննական վերլուծության են ենթարկվել քաղաքական տարբեր կողմնո-
րոշումներ ունեցող ֆրանսիացի պատմաբանների, ինչպես նաև քաղա-
քական ու կրոնական գործիչների ուսումնասիրությունները:

Հասցեագրվում է պատմաբաններին և ընթերցող հանրությանը:

196004
500019797

Պ $\frac{0503020913}{703(02)-2005}$ 2005

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

ISBN 5 – 8080 – 0628-7

© ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ, 2005

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

*Նրանց [հայերի] գործը
մարդկության գործն է:*
Անատոլ Ֆրանս

XIX դարի 90-ական թվականներին Աբդուլ Համիդ II-ի նախաձեռնությամբ ծրագրված և Օսմանյան կայսրության տարածքում իրականացված արևմտահայության զանգվածային բնաջնջման քաղաքականությունը, որը հետագայում շարունակեցին անշեղորեն կենսագործել երիտթուրքերն ու քեմալականները, տասնամյակներ անց քաղաքագետները և միջազգային իրավունքի մասնագետները բնութագրեցին իբրև XX դարում արձանագրված առաջին ցեղասպանություն:

Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ առաջադրվել են այս եղելության ժամանակագրական եզրերը սահմանող զանազան, անգամ անհարիր տեսակետներ: Ըստ պատմագրության մեջ գերիշխող տեսակետի՝ Հայոց ցեղասպանությունը տեղի է ունեցել 1915 թ., քանզի բնաջնջման գործընթացը կլանել է անհամեմատ մեծ թվով՝ շուրջ մեկուկես միլիոնի հասնող զոհեր: Այս տեսակետի կողմնակիցները գտնում են, որ 1915 թ. ցեղասպանությանը նախորդել ու հաջորդել են համապատասխանաբար՝ համիդյան և քեմալական կոտորածները:

Դժվարությամբ ենք ըմբռնում, սակայն, թե որքանո՞վ է արդարացի միայն XIX դարի 90-ական թվականներին պետական քաղաքականության մակարդակով, էթնիկական հողի վրա տեղի ունեցած շուրջ 300000 մարդու ոչնչացման փաստը բնորոշել իբրև կոտորած: Ամենևին մտադրություն չունենալով խորամուխ լինելու այն տարակարծությունների զանազան մանրամասների մեջ, որոնց այս հարցը տեղիք է տվել,

այդուհանդերձ, նկատենք, որ ցեղասպանությունը դատապարտող՝ ՄԱԿ-ի Գլխավոր նստաշրջանի՝ 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունած «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի երկրորդ հոդվածն ամբողջությամբ անտեսում է զոհերի թվաքանակը, իսկ փոխարենն ուշադրությունը կենտրոնացնում ցեղասպանության երևույթի սահմանման վրա¹:

Բացի դրանից, ժամանակակից ցեղասպանագետները «դիտավորության» հանգամանքը համարում են «ցեղասպանության» երևույթին բնորոշ առանցքային հատկանիշներից²: Հայրենական պատմաբաններից այս հարցի քննությանն անդրադարձել է Ռ. Սաֆրաստյանը, որի՝ «ցեղասպանությունը» «կոտորածից» տարբերակելու հարցում առաջադրած մեկնաբանությունները միանգամայն ընդունելի են: Վկայակոչելով «ցեղասպանության» հիմնական բնորոշիչներից մեկը՝ ռասայական, ազգային կամ էթնիկական խումբը ոչնչացնելու հարցում «մտադրվածության» կամ «դիտավորության» հանգամանքը, նա հասարակագիտական և իրավագիտական տեսանկյուններից այդ երևույթների միջև, իրավամբ, արձանագրում է «որակական», «այլ ոչ միայն քանակական» զանազանություն³:

Այս կտրվածքով՝ Հայոց ցեղասպանության ժամանակագրական շառավիղները սահմանելու հարցում շատ ավելի իրատեսական մոտեցում է ցուցաբերել ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանը. «Երբ խոսքը վերաբերում է Օսմանյան կայսրու-

¹ St'ou Genocid armjan: otvetstvennost' Turcii i obiazatel'stva mirovogo soobščestva. Dokumenty i kommentarij, t. 1. Sostavitel', otvetstvennyj redaktor, avtor predislavija i kommentarij doktor juridičeskich nauk, profesor *Ю. Г. Барсегов*, М., 2002, с. 29.

² St'ou orhınak **J. Balint, I. W. Charny**, Définitions du génocide. – Le livre noir de l'humanité. Encyclopédie mondiale des génocides. Sous la direction de *Israel Charny*, Toulouse, 2001. p. 43-44.

³ Ռ. Սաֆրաստյան, Նախացեղասպանություն (proto-genocide). տեսության և պատմության խնդիրներ (Օսմանյան կայսրության օրինակով). – Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, *Ռուբեն Սաֆրաստյանի* ընդհանուր խմբագրությամբ, III, Երևան, 2005, էջ 29, 33:

թյունում Հայոց ցեղասպանությանը, – գրում է նա, – հարկ է նկատի ունենալ ոչ միայն 1914-1918 թթ. համընդհանուր կոտորածը, այլև XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի զանգվածային ջարդերն ու կոտորածները»⁴: Հայոց ցեղասպանության պատմության խոշոր գիտակի խորին համոզմամբ՝ «կարևորը զոհերի քանակը չէ. մի դեպքում՝ 300 հազար, մյուս դեպքում՝ միլիոնուկես: Մենք գիտենք, որ լինում են ինչպես մեծ, այնպես էլ փոքր ծավալի ցեղասպանություններ»⁵: Ըստ այդմ՝ 1890-ական թվականներին տեղի ունեցած զանգվածային կոտորածները նա բնութագրել է իբրև ցեղասպանություն⁶:

Հիրավի, մեր համոզմամբ՝ Հայոց ցեղասպանությունը հարկ է դիտել իբրև շուրջ երեք տասնամյակ հարատևած (1894-1922)՝ փուլային, անհամաչափ զարգացում ունեցած միատեսական գործընթաց, որը պետական քաղաքականության մակարդակով⁷ իրականացրել են թե՛ համիդյան և թե՛ երիտթուրքական վարչակարգերը, ինչպես նաև քեմալականները: Հայոց

⁴ **М. Г. Нерсисян**, Предисловие. – Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Составители **М. Г. Нерсисян**, **Р. Г. Саакян**. Под редакцией **М. Г. Нерсисяна**, второе, дополненное издание, Ереван, 1982, с. III.

⁵ Տես Մ. Ներսիսյան, Արևմտահայերի 1915-1916 թթ. ցեղասպանության պատմության մի քանի հարցերի շուրջը. – Մ. Ներսիսյան, Հայոց ցեղասպանության անհերքելի փաստաթղթեր, Երևան, 2005, էջ 14:

⁶ Մ. Ներսիսյան, Օսմանյան պետության «քաղաքակրթական միսիայի» մասին. – Նույն տեղում, էջ 64, 67:

⁷ Պետական քաղաքականության առկայության հանգամանքը, որը ցեղասպանության պարագայում մենք համարում ենք *conditio sine qua non*. Ժամանակակից ցեղասպանագետների շրջանում, այդուհանդերձ, տեղիք է տվել, տարակարծությունների: Տես օրինակ մեր օրերի խոշորագույն ցեղասպանագետներից՝ այս տեսակետի կողմնակից, ամերիկյան հայտնի քաղաքագետ Ռուդոլֆ Ջ. Ռումմելի և այն վիճարկող՝ Երուսաղեմում Հոլոքոստի և ցեղասպանության ինստիտուտի տնօրեն Իսրայել Չառնիի բանավեճն այս առիթով. **I. W. Charny**, *Démocide: vers un nouveau concept global*. Présentation des travaux de **R. J. Rummel**. – *Le livre noir de l'humanité*. Encyclopédie mondiale des génocides, p. 45-48; **R. J. Rummel**, *Le nouveau concept de démocide*. – Նույն տեղում, էջ 48-55. Նշենք նաև, որ այս հարցում Ռ. Ջ. Ռումմելի հետ համակարծիք է ամերիկյան խոշոր ցեղասպանագետ Իրվինգ Լուի Հորոուիցը. տես *Etude du génocide*. – Նույն տեղում, էջ 69:

ցեղասպանության գործընթացն, ի դեպ, նշված ժամանակահատվածում երբևէ չի մարել, այլ անընդմեջ իրականացվել է զանազան եղանակներով, ինչը հավաստել է եվրոպացի ժամանակակիցների գերակշռող մասը: Անշուշտ, այն գազաթնակետին է հասել 1915 թ., մի իրողություն, որը, սակայն, մեր կարծիքով, պատմաբաններին իրավունք չի վերապահում այս իրադարձությունը մասնատել «համիդյան» կամ «քեմալական» կոտորածների, «1909 թ. ջարդերի», «1915 թ. Մեծ եղեռնի» և դրանք բնութագրել իբրև տարանջատ եղելություններ կամ առավել ևս՝ տարբեր ցեղասպանություններ⁸: Ցավոք, ակադեմիկոս Ներսիսյանից բացի, Հայոց ցեղասպանությունն իբրև միասնական գործընթաց դիտել են սակավաթիվ պատմաբաններ⁹, որոնց թվում է ժամանակակից խոշոր ցեղասպանագետ Եհուդա Բաուերը (Իսրայել)¹⁰:

XIX դարի 90-ական թվականների կեսին Արդուլ Համիդ II-ի սանձազերծած Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը, որը հարատևել է մինչ երիտթուրքական հեղափոխությունը, իր ծավալով և սոսկալի դաժանությամբ աննախադեպ էր նույնիսկ Օսմանյան կայսրության պատմության քառուղիներում, որի

⁸ Տես օրինակ С. С. Степанян, Предисловие. – Вольфганг и Зигрид Густы, Геноцид армян. Официальные документы из германских архивов, публикуемые впервые, Ереван, 2005, с. 10.

⁹ Տես օրինակ Moussa Prince, Un génocide impuni. L'arménocide, Beyrouth, 1975, p. 97-114, 147-242, 345-376; Լ. Խուրշուդյան, Հայկական հարցը: Բովանդակությունը, ծագումը, պատմության հիմնական փուլերը, Երևան, 1995, էջ 34; Ս. Պողոսյան, Կ. Պողոսյան, Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմություն, հ. առաջին, Հայերի բնաջնջման օսմանյան քաղաքականությունը, Երևան, 2000, էջ 30; Ю. Г. Барсегов, Геноцид армян – преступление по международному праву, М., 2000, с. 17-22; *Նույնի* Предисловие. – Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, с. 11; E. G. Danielyan, The Armenien Genocide of 1894-1922 and the Accountability of the Turkish State, Yerevan, 2005; Ռ. Սաֆրաստյան, նշվ. աշխ., էջ 42:

¹⁰ Իր կարծիքն այս հարցի շուրջ նա հայտնեց 2005 թ. ապրիլի 20-21-ին Երևանում գումարված «Ծանրագույն հանցանք, ծայրագույն մարտահրավեր. ցեղասպանությունն ու մարդու իրավունքները» միջազգային համաժողովին ներկայացրած՝ «Անցյալ ցեղասպանությունների դասերը որպես ապագա ցեղասպանությունները կանխելու ուղեցույց» զեկուցումում:

«գրեթե բոլոր էջերը», ըստ ֆրանսիացի նշանավոր քաղաքական գործիչ, սոցիալիստ Ֆրանսիս դը Պրեսանսեի (1853-1914) դիպուկ բնորոշման՝ «աղտոտված են արյամբ»¹¹: Համիդյան կոտորածների ընթացքն ու ծավալը ֆրանսիացի ականավոր պատմաբան, Ֆրանսիական ակադեմիայի անդամ (1897) Ալբեր Վանդալին (1853-1910) հիմք են տվել հայտարարելու, որ 1890-ական թթ. տեղի ունեցած՝ հայ ժողովրդի աննախադեպ բնաջնջման համեմատությամբ «1822 թ. Քիոսի, 1860 թ. Լիբանանի, 1876 թ. Բուլղարիայի կոտորածները ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ մանկական խաղեր»¹²:

Այս պայմաններում, ինքնին հասկանալի է, որ օսմանյան կառավարության հայահալած քաղաքականության ամեհի ալիքները ոչ միայն արյունաներկ են արել Արևմտյան Հայաստանի տարածքն ու Օսմանյան կայսրության զանազան բնակավայրերում (մասնավորապես, Կոստանդնուպոլսում) հանգրվանած հայկական համայնքները, այլև ալեկոծել են եվրոպացի մտավորականներից շատերի հույզերը, հարուցել նրանց անսանձ զայրույթը: Ի շարս այն երկրների (Անգլիա, Գերմանիա, Շվեյցարիա, Ռուսաստան և այլն), ուր համիդյան կոտորածներն անարձագանք չեն մնացել¹³, առանձնանում է ժողովրդավարական հինավուրց ավանդույթներ ունեցող Ֆրանսիան:

¹¹ Pour l'Arménie et la Macédoine. Préface de V. Bérard. Introduction de P. Quillard. Rapport de Francis de Pressensé, Paris, 1904, p. 21-22.

¹² Les Arméniens et la réforme de la Turquie. Conférence faite par M[onsieur] Albert Vandal de l'Académie française dans la salle de la Société de Géographie. Le 2 février 1897. Paris, 1897, p. 35.

¹³ Տես օրինակ Գ. Մելիք-Կարազոյան, Գերմանական օգնության ընկերությունները Տաճկահայաստանի համար, Թիֆլիս, 1901; Կ. Դեռոն, Les Arméniens. Histoire d'un génocide, Paris, 1977, p. 131-133; А. Дж. Киракосян, Великобритания и Армянский вопрос (90-е годы XIX века), Ереван, 1990, с. 160-181; Մ. Գ. Ներսիսյան, Արևմտահայերի կոտորածները և ռուս մտավորականությունը 1894-1896 թվականներին. – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1997, թիվ 1, էջ 15-24; Ռ. Սահակյան, Յոհաննես Լեփսիուսը և արևմտահայերի ճակատագիրը. – Յոհաննես Լեփսիուսը և հայ ժողովուրդը, Երևան, 1998, էջ 48-62; Ա. Ն. Հայրունի, Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը, Երևան, 2001, էջ 47-72; Ա. Բախչինյան, Հայանպաստ շարժումը Սկանդինավյան երկրներում (1896-1930-ական թվականներ). – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2002, թիվ 3, էջ 55-58:

Ֆրանսիացի պատմաբան Ֆ. Մակլերն (1869-1938) իրավամբ նշել է, որ XIX դարի վերջին Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցող հայկական կոտորածներին առնչվող սարսափների՝ եվրոպա հասած արծագանքը Ֆրանսիայում հնչել է շատ ավելի ուժգին, քան այլուր՝ «շնորհիվ մի շարք մեծահոգի ֆրանսիացիների, որոնք դարձել են նահատակված ժողովրդի դատապաշտպանները»¹⁴: Նշենք, ի դեպ, որ ինչ վերաբերում է եվրոպայում հայանպաստ շարժման ծավալմանը, նույնն է հավաստել ՀՅԴ գործիչ Հրաչ Տասնապետյանը. «Հայանպաստ տրամադրություններն ու շարժումը ամենեն ավելի բեղուն հող գտան Ֆրանսայի մեջ, ուր այդ տարիներուն տիրապետող էին ընկերվարականներն ու արմատականները՝ մտայնությանց թե իշխանության տեսակետեն»¹⁵:

Հիրավի, համիդյան ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած Հայոց ցեղասպանության գործընթացին առնչվող հավաստի տեղեկությունները, չնայած օսմանյան իշխանությունների կողմից կաշառված ֆրանսիական մամուլի լռակյացությանը¹⁶, շնորհիվ թե՛ Օսմանյան կայսրությունում հավատարմագրված ֆրանսիացի դիվանագետների անձնուրաց գործունեության և թե՛ հայ գործիչների (մասնավորապես, ՀՅԴ անդամների) Ֆրանսիայում ծավալած քարոզչական աշխատանքի, ոչ միայն հատել են նրա սահմանները, այլև վերհանել ֆրանսիական մտավորականության բողոքի բուռն ալիք: Անկասկած, Աբդուլ Համիդի գահակալության օրոք տեղի ունեցած հայկական կոտորածներին առնչվող իրադարձությունները որևէ երկրում

¹⁴ F. Macler, *La nation arménienne. Son passé, ses malheurs*, Paris, 1924, p. 45.

¹⁵ Հ. Տասնապետեան, «Եւրոպական պրոպագանդ» (1899-1906). – «Ազդակ», 1983, թիվ 48, էջ 972:

¹⁶ Ըստ բուլղարացի հասարակական գործիչ Դիմիտր Սպիրովի (1868-1906) հավաստման՝ արևմտյան լրագրողներին կաշառելու համար սուլթանը տարեկան ծախսում էր 250000 թուրքական լիրա: Տես Դ. Ա. Սպիրով, Հայերի սարսափելի կոտորածները (1894-1896), Երևան, 1997, էջ 48: Այդ մասին վկայել են նաև ֆրանսիացի ժամանակակիցները: Տես օրինակ V. Bérard, *La politique du sultan*, Paris, 1897, p. 290; Ս. Gohier, *Agir nous-même.* – «Դրոշակ», 1900, թիվ 6, էջ 81:

այնպիսի մանրամասնությամբ չեն քննարկվել և ըստ արժանվույն մեկնաբանվել, ինչպես Ֆրանսիայում, ուր ջարդարարներին խստագույնս նշավակել և անարգանքի սյունին են գամել տարբեր կողմնորոշումներ ունեցող բազում նշանավոր քաղաքական (Ժան Ժորես, Ֆրանսիս դը Պրեսանսե, Ժորժ Կլեմանսո, Դենի Կոշեն) և կրոնական (հայր Շարմետան, աբբա Պիզանի) գործիչներ, գրողներ (Անատոլ Ֆրանս, Սևերին կեղծանվամբ հայտնի՝ Կարոլին Ռեմի), պատմաբաններ (Ալբեր Կանդալ, Էդուարդ Դրիո և ուրիշներ) ու լրագրողներ, կազմակերպվել են հրապարակային ելույթներ, լույս են ընծայվել փաստաթղթերի ժողովածուներ, ականատեսների հուշեր, գրքեր, հոդվածներ: Նրանցից ոմանք հայ ժողովրդին զորավիգ են եղել, ելնելով, անտարակույս, զանազան՝ քրիստոնեական, մարդասիրական կամ քաղաքական նկատառումներից, սակայն հայտարարում, չնայած մասնավոր հարցերում ունեցած տարակարծություններին, ընդհանուր առմամբ, հանդես են եկել միասնական դիրքերից:

Այդուհանդերձ, հարկ է ընդգծել, որ ֆրանսիացի մտավորականների և, մասնավորապես, պատմաբանների գերակշռող մասը Հայկական հարցը սատարել է ելնելով գլխավորապես մարդասիրական մղումներից և անշահախնդրորեն կատարել իր քաղաքացիական պարտքը: Խստագույնս դատապարտելով արևմտահայության համար կործանարար հետևանքներով հղի ֆրանսիական կառավարության թրջամետ դիրքորոշումը՝ նրանք հակադրվել են Ֆրանսիայի պետական քաղաքականությունը կերտող՝ Երրորդ հանրապետության ղեկավարներին, առաջ բերել նրանց դժգոհությունը: Ուստի, սույն գրքի բնաբանում վկայակոչված Անատոլ Ֆրանսի խոսքերը խիստ հատկանշական են հայ ժողովրդի ողբերգությանն ի տես՝ ֆրանսիացի անվանի մտավորականներից և քաղաքական գործիչներից շատերի գրաված դիրքորոշումը բնութագրելու համար: Միաժամանակ հարկ է չանտեսել, որ Ֆրանսիայի, ինչպես նաև եվրոպական մեծ պետությունների համար առանցքային նշանակություն ունեցող որոշ հարցերում (օրինակ՝ Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջակա-

նության պահպանման հիմնավորման խնդրում), այնուամենայնիվ, նրանք՝ չնչին բացառություններով, հավանություն են տվել ֆրանսիական կառավարության որդեգրած արտաքին քաղաքական կուրսին:

Հարկ է մանրամասնել, որ ինչ վերաբերում է ֆրանսիական պատմագրության՝ Հայոց ցեղասպանության արժարժման հարցում դրսևորած անթաքույց հետաքրքրությանը, ապա դրա ակունքներում խարսխվում են նաև մի շարք այլ էական հանգամանքներ: Նախ՝ XIX դարի 80-90-ական թվականները բնութագրվում են ֆրանսիական գաղութային քաղաքականության աննախադեպ ծավալումով, որը թելադրվում էր երրորդ հանրապետության ղեկի մոտ գտնվող բուրժուազիայի ֆինանսական, տնտեսական և քաղաքական շահերով¹⁷: 1880-1899 թվականներին ֆրանսիական գաղութային կայսրության տարածքը՝ շնորհիվ Աֆրիկայում և Հեռավոր Արևելքում ձեռք բերված տիրույթների (Թունիս, Մադագասկար, Կոնգո, Գվինեա, Հնդկաչին և այլն) հասնում էր 3.7 միլիոն քառակուսի միլի՝ 56.4 միլիոն բնակչությամբ¹⁸: Ուստի՝ երկրում նկատելի հետաքրքրություն էր դրսևորվում արևելյան քաղաքականության և իբրև դրա անմիջական հետևանք՝ արևելյան երկրներում տեղի ունեցող իրադարձությունների նկատմամբ:

Բացի դրանից, հարկ է չանտեսել այն նշանակալից տեղաշարժերը, որոնք XIX դարի վերջին քառորդում ձևափոխել են ֆրանսիական պատմագրության դիմագիծը: Խոսքը վերաբերում է, մասնավորապես, պոզիտիվիստական ուղղության ազդեցությունը կրող Գ. Մոնոյի՝ 1876 թ. հիմնադրած «Պատմական հանդեսի» շուրջ համախմբված մի աստղաբույլի (Է. Լավիս, Շ. Սենյոբոս, Շ.-Վ. Լանգլուա) գիտական բեղմնավոր գործունեությանը, որը հանուն պատմական ճշմարտության բացահայտման, ի շարս բազմազան խնդիրների, հետևողականորեն

¹⁷ **Ա. Յ. Մանֆրեդ**, *Внешняя политика Франции 1871-1891 годов*, М., 1952, с. 243; **П. П. Черкасов**, *Судьба империи. Очерк колониальной экспансии Франции в XVI-XX вв.*, М., 1983, с. 35.

¹⁸ **В. И. Антюхина-Московченко**, *Третья республика во Франции. 1870-1918*, М., 1986, с. 34.

առաջադրում է նաև պատմական սկզբնաղբյուրների մանրազնին քննության և այդ թվում՝ փաստաթղթերի ժողովածուների հրատարակության անհրաժեշտությունը¹⁹: Այս հանգամանքներն, անկասկած, մեծապես խթանել են Ֆրանսիայում՝ Հայոց ցեղասպանության գործընթացին նվիրված բազմաբնույթ և մեծաքանակ գրականության լույս ընծայմանը:

Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ առաջին անգամ հեղինակը ձեռնարկել է XIX դարի վերջի – XX դարի սկզբի ֆրանսիական պատմագրության նվաճումների ու ելևէջների համակողմանի ուսումնասիրությունը ցեղասպանության առաջին փուլի՝ համիդյան կոտորածների (1894-1908) մեկնաբանության ասպարեզում:

Հայոց ցեղասպանության պատմության լուսաբանմանը նվիրված հարուստ գրականությունը, որը մեր օրերում ունի հարյուր տաս տարվա պատմություն, կարելի է դասակարգել երկու հիմնական խմբի՝ սկզբնաղբյուրների հրատարակությունների և գիտական ուսումնասիրությունների: Սկսած XIX դարի վերջից լույս են ընծայվել այդ եղելության զանազան դրվագների պատմությունն արտացոլող անգլիական, գերմանական, ռուսական և այլ ծագում ունեցող արխիվային փաստաթղթերի ժողովածուներ²⁰, օտարազգի և հայ ականա-

¹⁹ **Ch.-O. Carbonell**, Histoire et historiens. Une mutation idéologique des historiens français 1865-1895, Toulouse, 1976, p. 413-417; **G. Thuillier et J. Tulard**, Les écoles historiques, Paris, 1990, p. 25-31; **Л. В. Таран**, Историческая мысль Франции и России. 70-е годы XIX – 40-е годы XX в., Киев, 1994, с. 25-31.

²⁰ **Թվարկենք առավել կարևորները**. Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire Ottoman. 1893-1897, Paris, 1897; Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. (Supplément). 1895-1896, Paris, 1897; The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16. Documents presented to Viscount Grey of Fallodon, London, 1916; Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Herausgegeben und eingeleitet von D' Johannes Lepsius, Potsdam, 1919; Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Составители М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян. Под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1966; второе, дополненное издание, Ереван, 1982; **A. Beylerian**, Les grandes puissances, l'Empire ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914-1918), Paris, 1983 (տե՛ս նաև հայերեն թարգմանությունը՝ Ա. Պելլերյան, Սե՛ծ տերությունները, Օսմանյան կայս-

տեսների հուշեր, որոնք ամբողջացնում են մեր պատկերացումները Հայոց ցեղասպանության պատմության մասին, բացահայտում Արևմտյան Հայաստանի և Օսմանյան կայսրության տարբեր տարածաշրջաններում տեղի ունեցած իրադարձությունների մանրամասները, անառարկելիորեն հավաստում հայ ժողովրդի դեմ պետական մակարդակով թուրքական տարբեր վարչակարգերի իրականացրած ոճրագործության իրողությունը:

Նշենք, ի դեպ, որ ցեղասպանության պատմության սկզբնաղբյուրները պատմաբանները հազվադեպ են դարձրել առանձնահատուկ ուսումնասիրության նյութ²¹: Մենք մանրամասն վերլուծել ենք համիդյան կոտորածների պատմությանն առնչվող՝ XIX դարի վերջին Ֆրանսիայում հրատարակված սկզբնաղբյուրները, մասնավորապես, փաստաթղթերի ժողովածուները, որոնց լույս ընծայմանը մեծապես նպաստել են ֆրանսիական պատմագրության ոլորտում տեղի ունեցած շրջադարձերը: Սակավաթիվ, սակայն, արժեքավոր այդ հրատարակություններն ամփոփում են դիվանագիտական գրագրություններ, զեկուցագրեր, բարենորոգումների նախագծեր, ականատեսների վկայություններ և այլն:

րությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918), հ. I-II, ֆրանսերենից թարգմանեց՝ *Վարուժան Պողոսյանը*, Երևան, 2005); United States Official Documents on the Armenian Genocide. Compiled and introduced by *Ara Sarafian*, v. I-III, Watertown, 1993-1995 (տե՛ս նաև հայերեն թարգմանությունը՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պաշտոնական վավերագրերը Հայոց ցեղասպանության մասին, թարգմանությունը՝ *Հասմիկ Հայրապետյանի*, Երևան, 2004); Österreich-Armenien 1872-1936. Faksimilesammlung Diplomatischer Aktenstücke. Herausgegeben und Eingeleitet von Mag. Dr. *Artem Ohandjanian*. Band I-XII, Wien, 1995; Армянский вопрос и Геноцид армян в Турции (1913-1919). Материалы политического архива Министерства иностранных дел кайзеровской Германии. Сборник. Составитель, автор предисловия, введения и примечаний доктор исторических наук, профессор *Вардгес Микаелян*, Ереван, 1995; Documenti diplomatici italiani sull'Armenia. Seconda serie: 1891-1916. A cura de *M. Russo*. v. 1-2, Firenze, 1999; **Вольфганг** и **Зигрид Густы**, Геноцид армян. Официальные документы из германских архивов, публикуемые впервые, Ереван, 2005.

²¹ **М. Г. Нерсисян**, Немецкие и турецкие источники о геноциде армян. – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1985, թիվ 2, էջ 31-40:

Հայոց ցեղասպանության պատմության գիտական ուսումնասիրության ասպարեզում, հիրավի, մեծ ավանդ են ներդրել ֆրանսիացի պատմաբանները, որոնք ավելի քան մեկ դար այս իրադարձության պատմագրությունը հարստացրել են արժեքավոր աշխատություններով: Դեռևս XIX դարի 90-ական թթ. կեսին սկզբնավորված՝ Հայոց ցեղասպանության ֆրանսիական պատմագրությունը մեծապես օժանդակել է այս իրադարձության գիտական և համակողմանի ուսումնասիրությանը: XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին Ֆրանսիայում լույս են տեսել Հայոց ցեղասպանության գործընթացին նվիրված բազմաբնույթ, պատմագիտական նշանակության առումով ոչ համարժեք աշխատություններ, որոնց գերակշռող մասի հեղինակները, մասնավորապես, պոզիտիվիզմին հարող պատմաբանները (Լավիս, Սենյորոս և ուրիշներ), ինչպես նաև նապոլեոնագիտության ասպարեզում՝ Նապոլեոն I-ին ջատագովող ուղղության կարկառուն ներկայացուցիչները (Վանդալ, Դրիո), անողոքաբար մերկացրել են համիդյան վարչակարգի քաղաքականությունն արևմտահայության բնաջնջման կապակցությամբ, բացահայտել Հայոց ցեղասպանության՝ իբրև պետական քաղաքականության մակարդակով իրականացվող եղելության բնույթը: Հարկ է մանրամասնել, որ ֆրանսիացի մի շարք պատմաբաններ և իրավաբաններ Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմությունը լուսաբանել են նաև թե՛ Արևելյան հարցին և թե՛ համընդհանուր պատմությանը նվիրված ուսումնասիրություններում:

Անշուշտ, այս ասպարեզում պատմագիտական մտքի զարգացումը Ֆրանսիայում հարթ չի ընթացել: Ի սկզբանե դրան բնորոշ են եղել Հայոց ցեղասպանության պատմության մեկնաբանման հիմնական միտումները՝ սկսած ցեղասպանության իրողության հավաստումից մինչև դրա պատմական արժանահավատության ժխտումը, որոնք մենք ենթարկել ենք մանրագնին քննության:

Նպատակահարմար ենք գտել միաժամանակ հատուկ ուշադրություն դարձնել մեզ հետաքրքրող ժամանակա-

շրջանում Հայոց ցեղասպանության գործընթացի հանդեպ ֆրանսիացի քաղաքական գործիչների և գրողների որդեգրած դիրքորոշման վրա, որոնց բոցաշունչ ելույթները, փաստորեն, ֆրանսիական պատմագիտական մտքի նվաճումների անքակտելի մասն են: Ըստ այդմ՝ Հայոց ցեղասպանության պատմությանը նվիրված ֆրանսիացի պատմաբանների ուսումնասիրություններից բացի, մենք քննարկել ենք նաև ամենանշանավոր գրողների և քաղաքական գործիչների կարևորագույն ելույթները, որոնք, չնայած կողմնորոշումների զանազանությանը, վերոնշյալ ժամանակաշրջանում նշանակալից ավանդ են ներդրել կործանման դատապարտված արևմտահայությանը զորավիզ լինելու ասպարեզում և խստագույնս դատապարտել են ցեղասպանության կազմակերպիչներին: Ֆրանսիացի մտավորականների թվում առանձնանում է հայ ժողովրդի մեծ ռահվիրա Պիեռ Քիառը (1864-1912), որի գործունեության վերլուծությանը նվիրել ենք առանձին գլուխ:

XIX դարի 90-ական թվականներին հայկական զանգվածային կոտորածները Ֆրանսիայում նշավակել են նաև կրոնական գործիչները: Հայոց ցեղասպանության հավաստի պատկերը բացահայտելու, համիդյան ջարդերի գործընթացին եվրոպական հասարակությանն իրազեկելու, ինչպես նաև նահատակվող արևմտահայությանն օգնության ձեռք մեկնելու ասպարեզում անժխտելի է ֆրանսիացի կրոնական գործիչ, առաքելական միսիոներ, Արևելքի դպրոցների բարեգործական ընկերության տնօրեն, Վատիկանի հանձնարարությամբ եվրոպական տարբեր երկրներում բազմիցս դիվանագիտական առաքելություններ ի կատար ածած հայր Ֆելիքս Շարմետանի լուման (1844-1921): Նա, սակայն, կաթուղի եկեղեցու միակ նվիրյալը չէ, ով ջանքեր է գործադրել հայ ժողովրդին բնաջնջումից փրկելու ուղղությամբ: Նրանից բացի, արևմտահայության իրավունքների պաշտպանությամբ 1890-ական թթ. հանդես է եկել նաև պատմաբաններին նվազ հայտնի մեկ այլ հոգևորական՝ արքա Պիզանին, որի հայանպաստ, սակայն, շատ

ավելի համեստ, քան նախորդի գործունեությունն առ այսօր չի արժանացել մասնագետների ուշադրությանը: Ուստի՝ անհրաժեշտ ենք համարել մանրամասնորեն կանգ առնել նրա գործունեության վրա ևս:

Առանձնահատուկ ուշադրություն ենք դարձրել XIX դարի 90-ական թվականներին ֆրանսիացի մտավորականների կազմակերպած՝ հրապարակային ելույթներին, որոնք ենթարկել ենք մանրակրկիտ վերլուծության, բացահայտել հեղինակների մոտեցումների յուրահատկությունները:

Հարկ է նշել, որ մեր կողմից ուսումնասիրվող թեման ցեղասպանության պատմագրության մեջ, ըստ էության, չի լուսաբանվել: Անշուշտ, «Արշակ Չոպանյանը և հայասիրական շարժումը Ֆրանսիայում» գրքում ֆրանսիացի պատմաբան Է. Քայաջյանը մասնակիորեն անդրադարձել է թեմային աղերսվող որոշ հարցերի, սակայն սոսկ ֆրանսիացի գործիչների՝ Արշակ Չոպանյանի (1872-1954) հետ ունեցած առնչությունների բացահայտման կտրվածքով²²: Վերջերս, XIX դարի վերջին – XX դարի սկզբին արևմտահայությանը սատարած զանազան ֆրանսիացի գործիչների հայանպաստ գործունեության հիմնական դրվագներն ամփոփող՝ տեղեկատվական բնույթի գրքույկ է հրատարակել Մ. Խարազյանը²³: Ոչ միայն հայասեր գործիչների՝ հեղինակի ընտրությունն է թերի (շրջանցվել են, մասնավորապես, շատ հայտնի պատմաբաններ), այլև քննարկվող նյութի դասակարգման հարցում բացակայում է անհրաժեշտ հստակությունը: Այբբենական սկզբունքով ներկայացվող ֆրանսիացի գործիչների թվում, օրինակ, Մ. Խարազյանն առանձին հոդված է նվիրել հայասերների՝ Բոյուսելի վեհաժողովին, միաժամանակ անտեսելով այն բոլոր վեհաժողովները, որոնց

²² **E. Khayadjian**, Archag Tchobanian et le mouvement arménophile en France, Marseille, 1986; 2ème éd., Alfortville, 2001. Մենք կիղենք գրքի երկրորդ հրատարակությունը:

²³ Неизвестные имена: французские арменофилы (конец XIX – начало XX). Составитель, редактор, автор предисловия *Марат Харазян*. Ереван, 2003.

աշխատանքների ընթացքում այս կամ այն չափով արժարժվել են Հայկական հարցին նվիրված խնդիրները:

Ինչ վերաբերում է հայրենական պատմաբաններին, ապա՝ Հայոց ցեղասպանության ֆրանսիական պատմագրության մեզ հետաքրքրող ժամանակահատվածը նրանց ուշադրությունից ամբողջությամբ վրիպել է²⁴: Փոխարենը, ժամանակ առ ժամանակ, նրանք մակերեսորեն անդրադարձել են ֆրանսիացի գործիչներից ոմանց հայանպաստ ելույթներին: Սակայն անիրազեկ լինելով սկզբնաղբյուրներին, այս հարցի շուրջ տեղեկությունները նրանք քաղել են սոսկ հայկական և ռուսական լրագրերից կամ առավելագույնն՝ օգտագործել ֆրանսիացի գործիչների ելույթների ցաքուցրիվ թարգմանությունները, հաճախ սահմանափակվել հայ լրագրողների հոդվածների բովանդակության վերաշարադրությամբ և իբրև այս ամենի հետևանք՝ բավարարվել հպանցիկ դիտարկումներով²⁵:

Հեղինակն, անտարակույս, արժարժվող հարցերի շուրջ վերջնական խոսք ասելու, ինչպես նաև թեմային առնչվող

²⁴ Առ այսօր ֆրանսիական պատմագիտական մտքի վերլուծությանը՝ միայն XX դարի 60-80-ական թվականների կտրվածքով անդրադարձել է Ռ. Գ. Սահակյանը: Տե՛ս Ռ. Սահակյան, Հայկական ցեղասպանության պատմությունը ֆրանսիական հրատարակություններում. – Ռ. Սահակյան, Գեղասպանության պատմությունից, Երևան, 1990, էջ 223-239; *նույնի* Вопросы новой истории Армении в трудах французских авторов. – Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов, Ереван, 1993, с. 55-99. Առիթից օգտվելով նշենք, որ Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ կան պատմագիտական բնույթի եզակի ուսումնասիրություններ, որոնք նվիրված են համապատասխանաբար՝ հայրենական և արաբական պատմագրության ու պատմագիտության նվաճումներին: Տե՛ս Ս. Կարապետյան, Հայոց 1915-1916 թվականների ցեղասպանության հարցերը հայ պատմագրության մեջ, Երևան, 1999; *նույնի* Հայոց 1915-1916 թվականների ցեղասպանության հիմնահարցերը հետխորհրդային հայ պատմագրության մեջ, Երևան, 2005; Ն. Հովհաննիսյան, Հայոց ցեղասպանությունը արաբական պատմագիտության քննական լույսի ներքո, Երևան, 2004 (տե՛ս նաև անգլերեն թարգմանությունը՝ N. Hovhannisyán, Arab Historiography on the Armenian Genocide, Yerevan, 2005):

²⁵ Ա. Ն. Մնացականյան, Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ռուս և համաշխարհային հասարակական մտքի գնահատմամբ, Երևան, 1965 էջ 139-141; Ծ. Պ. Աղայան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից,

սկզբնաղբյուրներն ամբողջությամբ ընդգրկելու հավակնություն չունի: Մեր երախտագիտությունն ենք հայտնում Սոնպելիեի Պոլ Վալերի համալսարանի պրոֆեսոր Պիեռ Բարրալին, որը սիրալիրաբար մեզ է ուղարկել մեր կողմից ուսումնասիրվող թեմայի համար մեծ կարևորություն ունեցող՝ ժամանակակից ֆրանսիացի պատմաբանների գրչին պատկանող մի քանի գիրք և հոդվածների պատճեններ: Շնորհակալ ենք Փարիզի Նուբարյան գրադարանի տնօրեն Հարություն Գևորգյանին և Մաշտոցի անվան Մատենադարանի աշխատակից Գևորգ Տեր-Վարդանյանին՝ երկու արժեքավոր գրքույկների պատճեններ մեզ տրամադրելու համար²⁶:

Սույն թեմայի ուսումնասիրության անհրաժեշտության վրա մեր ուշադրությունը հրավիրել է ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի նախկին տնօրեն, երջանկահիշատակ ակադեմիկոս

Երևան, 1976, էջ 207-209, 213; Զ. Կիրակոսյան, Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (19-րդ դարի 90-ական թթ.-1914 թ.), գիրք առաջին, Երևան, 1982, էջ 94-101; Գ. Բ. Ղարիբջանյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին, Երևան, 1986, էջ 15, 21-22; *Սույնի* Геноцид армян и мировая общественность, Ереван, 1989, с. 30-34; *Սույնի* Геноцид армян перед судом истории, Ереван, 1995, с. 50-54; А. Дж. Киракосян, նշվ. աշխ., էջ 130-131, 156-157; Ա. Ս. Համբարյան, Ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում (1898-1908 թթ.), Երևան, 1999, էջ 29-34; Ե. Ա. Գասպարյան, Հայասիրական շարժումը Ֆրանսիայում Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, Երևան, 1999, էջ 9-14; Ս. Պողոսյան, Ֆրանսիացի մտավորականությունը և Հայկական հարցը. – Հայ-ֆրանսիական պատմամշակութային առնչությունները. VII միջազգային գիտաժողովի նյութեր. «20-րդ դարի Ֆրանսիան և հայերը», Երևան, 20 և 22 սեպտեմբերի 2000, Երևան, 2001, էջ 40-48; Կ. Զ. Թառոյան, Արևմտյան Հայաստանը, արևմտահայերի սոցիալ-քաղաքական վիճակը և ազատագրական պայքարը սուլթանական Թուրքիայի բռնատիրության դեմ 1878-1908 թթ., Երևան, 2001, էջ 425-436; Ա. Ս. Խաչատրյան, Հայասիրական դրսևորումները Ֆրանսիայում Սասունի ապստամբության ընթացքում. – «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2001, թիվ 3, էջ 117-123:

²⁶ Համապատասխանաբար՝ L'abbé P. Pisani, Les massacres d'Arménie. Conférence faite à l'Institut Catholique de Paris le 3 mai 1896, Paris, 1896; Réponse du sultan à M. Clemenceau. Traduite par Urbain Gohier, Paris, 1896.

Հրանտ Ավետիսյանը (1927-2004): Տողերիս հեղինակը, որը երկար տարիներ աշխատել է Հ. Ավետիսյանի գլխավորած հաստատությունում, նրա հետ եղել է ջերմ, անկեղծ և անմիջական փոխհարաբերությունների մեջ: Իր՝ իբրև Հայոց ցեղասպանության պատմաբանի կայացման գործում հեղինակը մեծապես պարտական է նրա օժանդակությանն ու բարյացակամ վերաբերմունքին: Ուստի՝ սույն գիրքը նա սիրով նվիրում է ակադեմիկոս Ավետիսյանի անմոռաց հիշատակին: